

Nelegitimnost i odsutnost u tvorbi brazilske književnosti: slučajevi Sousândradea, Qorpo Santa i Luiza Game

Devetnaesto stoljeće u Brazilu već je opširno proučeno i istraženo, baš kao i historiografija tog razdoblja, osobito vezano uz pitanje književnog kanona. To razdoblje, međutim, ne prestaje izazivati zanimanje znanstvenika zbog svoje mnogostruke naravi te ponajviše zato što se dugo smatralo da su tada začeti različiti oblici spoznaje. Što se tiče književne kritike, ogledi jasnog nacionalističkog pečata objavljeni u razdoblju nakon neovisnosti dugo su funkcionirali kao službeni normativni diskurs čije su pukotine još i danas vidljive.

Za razliku od drugih latinoameričkih zemalja, sve do 19. stoljeća u Brazilu je bilo zabranjeno izdavanje bilo časopisa, bilo knjiga, bilo pamfleta. Cjelokupna književnost dotad proizvedena u Brazilu bila je uz visoke troškove tiskana u inozemstvu. Početkom 19. stoljeća, u svibnju 1808, u Brazilu je povodom dolaska kraljevske obitelji i portugalskog dvora utemeljena prva nacionalna tiskara, kraljevska tiskara, Imprensa Régia. Tisak je postao slobodan nakon 1840, kad su razne tiskare financirane privatnim kapitalom, drugim riječima, iako mala, cirkulacija časopisa i knjiga u urbanim centrima Brazila počela je tek drugom polovicom 19. stoljeća.

Časopisi su, osim što su objavljivali romane po uzoru na francuske feljtone, služili i kao glavna platforma za književnu i kulturalnu kritiku u tom razdoblju. Kritički ogledi pridonijeli su projektu izgradnje nacionalnog identiteta nakon neovisnosti, izgrađeni prema nacionalističkom i pedagoškom diskursu. U tom razdoblju također se započelo i s izradom historiografskih djela od kojih su mnoga bila pod pokroviteljstvom samoga cara Dom Pedra II. Historiografija i kritika pokušavale su dati legitimitet izvorno brazilske književnosti temeljeći se na estetskom argumentu koji je odbacivao klasicističke oblike koji su dotad bili u modi jer nisu bili u skladu s lokalno obojenom tematikom. Prema Candidu, romantizam, koji je tek bio pristigao u zemlju preko stranih djela, bio je tada prihvatljiv put kojim se mogla izraziti netom utemeljena nacija jer je pružao koncepte i modele koji su omogućavali potvrđivanje partikularizma brazilske književnosti, suprotstavljajući se tako metropoli koja se poistovjećivala s neoklasicističkom tradicijom arkadizma (str. 20).

Književna produkcija u tom razdoblju, bilo da se radilo o književnosti, kritici ili književnoj historiografiji, bila je uglavnom plod rada pripadnika visoke klase, većinom obrazovanih na portugalskim, francuskim i engleskim sveučilištima, a koji su obnašali visoke političke funkcije i živjeli u Riju ili São Paulu. Oni su se organizirali u različitim krugovima utjecaja oko različitih ustanova, novina, izdavačkih kuća i drugih udruženja. Obimna kritika brazilske književnog kanona koji su ustanovili devetnaestostoljetni intelektualci pokazuje kako je produkcija koju su smatrali u užem smislu književnošću nastala iz pera njima sličnih intelektualaca.

U tom kontekstu rijetke i kontrolirane cirkulacije intelektualne produkcije pojavljuju se trojica autora: Sousândrade, Qorpo-Santo i Luiz Gama.

Joaquim de Sousa Andrade, ili Sousândrade, rodio se u državi Maranhão 1832. Potekao iz obitelji visoke klase, studirao je u Parizu, gdje je diplomirao književnost na sveučilištu Sorbonne. Četrnaest godina živio je u New Yorku, gdje je pisao za novine i 1868. objavio svoje najvažnije djelo *O Guesa Errante (Lutalica Guesa)*. Po povratku u São Luís do Maranhão započeo je političku karijeru kao idejni začetnik zastave te države i predsjednik povjerenstva za pripremu njezina ustava. U brazilskom društvu 19. stoljeća Sousândrade je zauzimao povlašteno mjesto namijenjeno bijelim muškarcima iz visokog društva, tradicionalne obitelji i visoke razine obrazovanja. Međutim, također je bio otvoreni republikanac i protivnik ropstva. Njegovo pjesništvo bilo je loše prihvaćeno od strane kritičara iz tog razdoblja koji su ga smatrali ekstravagantnim i lošeg ukusa. Skončao je život sam i u teškim materijalnim uvjetima, potpuno propavši privatno i financijski, smatran ekscentričnim i ludim.

U *O Guesa Errante* Sousândrade se koristi urođeničkim elementima predkolumbovskih naroda koje je opisao najznačajniji intelektualac brazilske romantizma Ferdinand de Denis kako bi stvorio epsku herojsko-komičnu poemu čiji je protagonist urođenik koji, preživjevši religijski ritual žrtvovanja, bježi u New York. Njezin zaplet je do te mjere apsurdan za devetnaesto stoljeće da je zapravo nepotrebno podcrtavati razinu subverzivnosti koju ima na najveće opće mjesto brazilske romantizma: urođeništvo.

Potpuno izdanje *O Guesa Errante*¹ prvi put je objavljeno u Sjedinjenim Državama 1876, dok je drugo izdanje objavljeno u Londonu 1888. Loše prihvaćeno od devetnaestostoljetne kritike, djelo je prepušteno zaboravu sve do 1964. kad su konkretistički pjesnici Augusto i Haroldo de Campos objavili svoju kritičku studiju *ReVisão de Sousândrade (PreGled)*. Djelo braće Campos, međutim, nije pratilo novo izdanje *Guese* koju će nakladnik Iluminuras no Brasil objaviti tek 1993, više od stotinu godina nakon njezina drugog izdanja. Bez obzira na to, *ReVisão* braće Campos pokrenula je veliku kritičku raspravu oko važnosti i pjesničkog umijeća Sousândradea.

Slučaj *Sousândrade*, kako je poslije nazvana ta polemika, podijelio je brazilske kritičare na one koji su se slagali s devetnaestostoljetnim kritičarima Joséom Veríssimom i Silvio Romerom u njihovoj procjeni Sousândradeova pjesništva kao nesuvislog i nedosljednog, lišenog vještine i umijeća baratanja formom; i onih koji su u *Guesi* vidjeli preteču avangardističkih formalnih inovacija. Problem oko pitanja forme u *Guesi* prema João Adolfo Hansenu je "sintaksa koja je istodobno neoklasična i nepovezana", s diskontinuiranim rimama i ritmom zvučno neskladnim s obrascima tog razdoblja. Za tog kritičara formalni elementi "ne bi imali vjerodostojnog ekvivalenta u identitetu pjesničkog" romantizma.

Naš drugi autor, José Joaquim de Campos Leão, ili Qorpo-Santo, rodio se u unutrašnjosti države Rio Grande do Sul 1829. Studirao je gramatiku u Porto Alegreu te pedesetih i šezdesetih godina devetnaestog stoljeća postao profesor, stekao titulu magistra, bio ravnatelj škola i utemeljio koledž. Qorpo-Santo nije dolazio iz tradicionalne obitelji niti bio pripadnik visoke klase kao Sousândrade, ali je zauzimao središnji položaj u društvu u kojem je živio: bio je izabran za vijećnika u skupštini grada Alegreta i obnašao funkciju policijskog podnačelnika. Pisao je za neke novine i uživao određeni društveni prestiž. U dobi od 39 godina, međutim, proglašen je pravno nesposobnim i hospitaliziran u psihijatrijskoj instituciji s dijagnozom *monomanije* (Lima 2010, str. 438). Nakon puštanja, kad mu novine više nisu htjele objavljivati članke, Qorpo-Santo ustanovio je vlastitu tiskaru i svoj list.

Upravo mu je to omogućilo da objavi *Ensiqlopédia ou Seis Mezes de Huma Enfermidade (Enciklopedija ili Šest mjeseci bolesti)*, djelo koje se sastoji od pjesama, ispovijesti, kulinarskih recepata, maksima i sedamnaest kazališnih tekstova, materijal podijeljen na devet svezaka od kojih su neki izgubljeni. Njegovo

djelo palo je u zaborav gotovo cijelo stoljeće, da bi novo vrednovanje doživjelo tek pedesetih godina 20. stoljeća. Njegovi kazališni tekstovi prvi put su uprizoreni u režiji Antônia Carlosa de Sene u Porto Alegreu i Rio de Janeiru 1966, točno 100 godina nakon objavljivanja.

Uprizorenjem kazališnih tekstova i upoznavanjem publike i kritike s Qorpo-Santovim djelom, ono je smjesta dovedeno u vezu s nadrealizmom i teatrom apsurdna. Prema Flaviju Aguiaru, "Qorpo-Santovi kazališni tekstovi nisu imali ni glavu ni rep; jezik u njima bio je nasilan i izravan, a retorika se pojavljivala kao parodijsko sredstvo. Likovi su se pojavljivali i nestajali meteorskom brzinom; njihov govor često nije pratio neki logički slijed, čime je zadobivao pjesničku notu upravo po modernom ukusu" (str. 75). Na posljertku, dio svojih tekstova Qorpo-Santo napisao je pravopisom koji je sâm osmislio.

Treći autor, Luís Gonzaga da Gama, gotovo je mitska figura brazilske povijesti i književnosti. Njegovo ime ostalo je dijelom legendi i priča od kojih su mnoge nastale zahvaljujući informacijama koje je autor ostavio o samom sebi u svojoj prepisci. Gama se rodio u Salvadoru, državi Bahia, 1830. Bio je sin crne ropkinje i bijelog plemića. Rodio se slobodan, ali je prodan u roblje i naučio je čitati i pisati tek sa 17 godina. Građansku slobodu ostvario je putem sudskog procesa i kao slobodan čovjek obavljao je različite funkcije u javnoj službi. Radio je i kao odvjetnik, unatoč tome što nije imao fakultetsku diplomu jer mu je bio uskraćen pristup obrazovnim ustanovama. Tijekom života Gama je bio kontroverzna javna ličnost. U svojim govorima otvoreno je izlagao oštro protivljenje ropstvu i antimonarhistički stav tijekom sudskih procesa i u satiričkim listovima koje je pokrenuo. Zbog svojih političkih stavova udaljen je iz javne službe, a kao odvjetnik oslobodio je više od 500 osoba koje su nezakonito držane kao robovi. Također valja naglasiti da je bio mason, utemeljitelj *Amerike*, jedne od najstarijih masonskih loža u São Paulu pa je stoga pripadao utjecajnom krugu izabranih.

I kao pjesnik, Gama je podizao prašinu. Pod pseudonimom *Getulino* napisao je djelo *Primeiras Trovas Burlescas (Prve burleskne pjesme)* koje je objavljeno 1859. Burleska je kao književna vrsta bila vrlo cijenjena u 19. stoljeću i njome su se koristili osobito studenti prava s fakulteta u São Paulu koji su se tradicionalno opraštali od boemskog studentskog života anonimno objavljujući djelo u satiričnom stilu. Takva književna vrsta, koju je devetnaestostoljetno društvo toleriralo kao mladenačku ludost, služila je kao oproštaj upravo zato što nije bila u skladu s društvenim položajem koji je proizlazio iz birokratskih i političkih funkcija koje će tek diplomirani student nakon toga obnašati (Franchetti 1995, str. 205). Luiz Gama, međutim, nikada nije službeno studirao pravo i nikada se nije odrekao satire, štoviše, utemeljio je nekoliko satiričkih listova i za njih pisao.

Gamino pjesništvo uznemiravalo je duhove i zbog svojih tema. Nije se obraćalo nikome osobito, ali je

¹ Prema studiji *Épica e modernidade em Sousândrade (Epika i modernost u Sousândradea)* Luize Lobo, Sousândrade je 1868. i 1869. u São Luiziu, glavnome gradu države Maranhão, objavio knjigu *Impressos (Tiskovine)*. To djelo sastojalo se od dva sveska, od kojih je jedan sadržavao *Poesias Diversas (Razne pjesme)*, 37 pjesama te I. i II. pjevanje *O Guesa Errante*; dok je drugi sadržavao njegovo III. pjevanje. U američkom izdanju Sousândradeovih sabranih dijela *Guesa* je bio u drugom svesku.

ismijavalo cjelokupni mentalitet tog razdoblja: ironiziralo je one koji su tražili svoje bijelo rodoslovlje u Europi, isticalo multirasni karakter brazilskog stanovništva, ismijavalo pravosudno i političko neznanje sudionika u političkom životu. U svojim temama Gama ide u suprotnom smjeru od romantizma koji je u to doba bio u modi. Nije evocirao čistog urođenika, već je tematizirao crnce kojima nije davao dušu bijelaca, nego je veličao njihove osobitosti kao vrline oslobađajući se tako eurocentrične estetike u zamjenu za afirmaciju brazilskog etnokulturnog identiteta.

U trenutku u kojem su naponi bili usmjereni prema legitimaciji jedne navodno izvorne brazilске književne tradicije, Gama se priklanjao drugoj lozi, onj sinova Ginge, afričke kraljice. Njegov leksik, slike i teme povezuju ga sa svojevršnom prijevremenom afrobrazilskom poetikom.

Prvo izdanje djela *Primeiras Trovas Burlescas* brojilo je samo 200 primjeraka, a izdanja nakon toga bila su rijetka. Rijetke književne antologije iz 19. stoljeća i historiografski radovi iz prve polovice 20. stoljeća ograničavaju se tek na spominjanje njezina postojanja, a rijetke natuknice o autoru naglašavaju njegovo djelovanje kao abolicionista (Ferreira, 2003).

Ta tri autora međusobno dijele neka od središnjih pitanja za proučavanje književnosti u 19. stoljeću. Prvo od njih, kao što je već navedeno, jest društveni položaj koji su zauzimali. Važno je iznova naznačiti izravnu i neposrednu povezanost između intelektualne produkcije i društvenog položaja u tom razdoblju. Uz rijetke iznimke, u književnoj historiografiji 19. stoljeća ne postoji nijedan autor koji nije zauzimao istaknuti društveni položaj. I Sousândrade, Gama i Qorpo-Santo, kao što smo vidjeli, zauzimali su važan položaj u društvu unutar određenih krugova utjecaja i, iako su njihove političke sklonosti bile suprotne središnjoj moći, to nije predstavljalo dovoljan razlog za društveno diskreditiranje. Iznimku za to, naravno, predstavljala je Qorpo-Santova duševna bolest. Drugim riječima, društveni položaj trojici autora omogućio je objavljivanje njihovih književnih djela, ali ne i prestiž njihova optjecaja među čitateljskom publikom i njihovo uključenje u kanon. Sva njihova djela loše su primljena od kritike, isključena iz historiografskih radova 19. stoljeća, a spašena su od zaborava i postala dostupna publici tek u drugoj polovici 20. stoljeća.

Problem koji se tako ovdje postavlja jest da ta djela nisu imala svoje mjesto u književnosti devetnaestog stoljeća ne zbog izvanjskih razloga, već zato što su postavljala estetska pitanja koja nisu pripadala poetičkom obzoru tog trenutka. U tom smislu Hansenovu kritiku formalnog diskontinuiteta u Sousândradeovom pjesništvu možemo primijeniti i na poetiku apsurdna kod Qorpo-Santa i na Gamino burleskno pjesništvo afrobrazilске tematike: estetske informacije koje su ondje iznesene, kako po svom obliku tako i po tematici, kritičarima u devetnaestom stoljeću činile su se neuvjerljivima. Iste te informacije, međutim, postat će prikladne u onom trenutku kad ih avangarde početkom 20. stoljeća prevedu kao estetsku radikali-

zaciju, te poslije, u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća. Također prema Hansenu, estetska uvjerljivost potpuno je relacijska i ovisi o konstruktivnom potencijalu svake estetske informacije, to jest koliko ona može poslužiti kao usmjerenje za druge prakse i kako se povezuje s načinima djelovanja svog razdoblja. U ovom smislu o razdoblju ne govorimo vezano uz sustav kronološke periodizacije, već kao režim specifičnih istina, kako to definira Jacques Rancière, koje artikuliraju "načine djelovanja, oblike vidljivosti tih načina djelovanja i načine na koje se može razmišljati o njihovim odnosima, podrazumijevajući određenu ideju o učinkovitosti takvog razmišljanja" (str. 113). Brazilski romantizam tako se ustrojjava kao *književna epoha* u smislu ograničenog režima estetskih, tematskih i praktičnih mogućnosti koje su diskurzivno artikulirane i regulirane književnom kritikom i historiografijom. One funkcioniraju kao alat u uspostavi i reprodukciji normativnog diskursa koji usmjerava moguće prakse.

Povrh toga, kritika i historiografija djelovale su kao ono što je Rancière definirao kao "raspodjelu čulnog", to jest u definiciji prostora praksi i cirkulacije književnih djela kao estetskih informacija. Na taj način, ono što nam slučajevi Sousândradea, Game i Qorpo-Santa pokazuju nije samo politički problem odsutnosti iz književnog kanona kao sociokulturalne reprezentativnosti, već i problem nevidljivosti burlesknog, apsurdnog i metričkog odstupanja kao osjetilnih informacija.

Međutim, iako se nalaze izvan područja *romantizma*, ta djela i njihove poetike pripadaju 19. stoljeću. Iako nisu bile potpuno artikulirane s načinima djelovanja i razmišljanja unutar režima *romantizma*, napisane su u istim povijesnim okolnostima i predstavljaju alternativni konstruktivni model koji su kasnije pojačale avangarde, ali ne potpuno izdvojen iz dominantnih konvencija epohe.

Na taj način ta djela ne treba analizirati negativnim nabojem njihove *odsutnosti iz kanona*, već pozitivnim nabojem njihove neugodne *prisutnosti u 19. stoljeću* i njihove estetske diferencijacije od konstruktivnog potencijala. Buduća istraživanja, stoga, moraju uzeti u obzir dvostruku problematiku koju ta djela iznose: njihovu bliskost i odstupanje od režima *romantizma*, baš kao i vlastitu mogućnost postojanja unutar njega.

S portugalskoga preveo
Dean TRDAK

BIBLIOGRAFIJA

Aguiar, Flávio. *Os Homens Precários: Inovação e Convenção no Teatro de Qorpo-Santo*. Porto Alegre: IEL: DAC: SEC, 1975.

Campos, Augusto de; Campos, Haroldo de. *ReVisão de Sousândrade*. São Paulo: Perspectiva, 2002.

Franchetti, Paulo. *A poesia romântica*. U: Pizzaro, Ana (org.). *América Latina: palavra, literatura e cultura*. São Paulo: Fundação Memorial da América Latina, 1995.

Ferreira, Jerusa Pires. *Da Bahia a São Paulo – Luiz Gama, o nosso valoroso “Orfeu de carapinha”*. Revista USP (São Paulo) br. 58, str. 148–153, lipanj/kolovoz, 2003.

Ferreira, Lígia Fonseca. *Introdução*. U: Primeiras Trovas Burlescas de Getulino. São Paulo: Martins Fontes, 2000.

Hansen, João Adolfo. *Edição crítica resgata íntegra de “O Guesa”*. U: O Estado de S. Paulo. São Paulo, 31. lipnja 1993. Pristup 10. kolovoza 2015. Dostupno u online zbirci novina: NK <http://acervo.estadao.com.br/>

Lima, Elizabeth Maria Freire de Araújo. *A produção e a recepção dos escritos de Qorpo-Santo: apontando transformações nas relações entre arte e loucura*. Interface (Botucatu) [online]. 2010, vol.14, br. 33, str. 437–447.

Martins, Heitor. *Luís Gama e a consciência negra na literatura brasileira*. Afro-Ásia (Salvador). 1996, br. 17, str. 87–97.

Rancière, Jacques. *A partilha do sensível*. 2. izdanje. São Paulo: Editora 34, 2009.

legitimate and illegitimate, and what could be said, read and felt in that respect. This, therefore, reorganized the whole field of literature in terms of rational and sensory experience. This article aims to establish a theoretical base for analysing *absence* as a political category, considering the works of the authors from this period: Sousândrade (1833-1902), Qorpo Santo (1829-1883) and Luiz Gama (1930-1982), that were excluded from the literary canon for a hundred years, becoming accessible to the public only in the second half of the twentieth century. This work does not aim to focus on the reasons for exclusion, but to investigate how the absence of some works is articulated on the literary horizon at the specific historical moment, considered by many as the founding era of literary historiography and criticism.

Key words: Brazilian literature; the nineteenth century; Romanticism; canon

SUMMARY

ILLEGITIMACY AND ABSENCE IN THE FORMATION OF BRAZILIAN LITERATURE: CASE STUDIES OF SOUSÂNDRADE, QORPO SANTO AND LUIZ GAMA

Based on a Romanticist political and aesthetical programme and publication policies, circulation and historicization of Brazilian literature during the nineteenth century defined and founded what has long been considered as the “official” Brazilian literature. Politically speaking, it created not only the category of “Brazilian literature”, but also defined what should be visible and what should remain invisible, what is

BILJEŠKA O AUTORICI

Tecia Vailati diplomirala je portugalski jezik i književnosti na Universidade Federal de Santa Catarina (Brazil), a magistrirala na studiju umjetnosti i književnosti na Sveučilištu u Leidenu (Nizozemska). Urednica je časopisa Mafua i Texto Digital. Trenutno je doktorska studentica iz područja brazilske književnosti 19. stoljeća na Sveučilištu u Leidenu, gdje je tijekom prošle godine predavala portugalski kao drugi jezik u programu studija Latinske Amerike i međunarodnih studija.